

“ПОЧИТАНІЄ КНИЖНОЄ”: ВІД ЛІТОПИСІВ ДО Т. ШЕВЧЕНКА

Владлена Руссова

Миколаївський державний університет імені Василя Сухомлинського

Розглянуто особливості розвитку мотиву “почитання книжного” від часів Київської Русі до середини XIX ст. До аналізу залучено твори для дітей та юнацтва в українській літературі означеного періоду.

Ключові слова: дитяча література; повчання; фольклорні джерела.

Останнє десятиліття на теренах перепрочитання української художньої спадщини окреслюється проблема вивчення і створення високих зразків дитячої літератури. І хоча в теоретичних дискурсах увага зосереджена на встановленні самого терміна “дитяча література”, як наприклад, у працях М. Славової [1, с. 14], О. Папуші [2, с. 174–175], основним напрямом у студіях над дитячою літературою має стати історико-культурний аспект та аксіологічні засади її творення і сприймання.

Важливим тут може бути звернення до традиції, до ключових питань національної дитячої літератури в її історичному розвитку. Першим кроком до такого підходу вивчення дитячої літератури був випуск 1992 року хрестоматії-посібника “Українська дитяча література: У 2 кн.” [3]. На жаль, академічний дискурс у такій формі не мав продовження. Зауважуємо і статтю М. Сулими, щодо акценту працелюбства в давньоукраїнських творах [4].

Наша спроба додати своє слово до історії української дитячої літератури має певні хронологічні межі – від “Повісті минулих літ” до середини XIX ст.

Уже в “Повісті минулих літ” акцентовано важливість для будь-якої людини “книжної мудрості,” “читання книжне”. Про потребу вчити дітей йдеться в літописному сюжеті про хрещення русичів [5, с. 66]. У школах, створених за наказом князів Володимира, а згодом і Ярослава, вчили і хлопчиків, і дівчаток. Одним із видів читання були “Ізборники”, до яких входили переклади “Повчання дітям”.

Серед повчань “Ізборника Святослава” (1076) є “Слово некоего калугера о четьи книг”, в якому наголошено пошанування до вченості, до писаного слова: “Добро єсть, браття, почитаніє книжне... Як не складеться бо корабель без гвоздія, так праведник без прочитання книжного... окраса воїна зброя, а корабля – вітрила, таке ж і для праведника почитаніє книжне” [12, с. 6]. Отже, книголюбство виділялося для дітей, як один із пріоритетів у правильному житті.

Згодом за взірцем цих перекладних творів було складено “Повчання Володимира Мономаха дітям”, яке було вміщене під 1096 роком у “Повісті минулих літ” (Лаврентівського списку). Цей твір, що князь написав для своїх дітей, став гарною лектурою і для інших, адже, крім наказу, як треба княжити, бути вірним заповідям Божим, твір передавав позитивний досвід життя самого князя Володимира. Серед прикладів для молодого покоління були оповіді про перемоги в битвах з ворогами, пригоди на полюванні і важливість навчання, як це робив його батько – Всеволод, який знав п’ять мов, маючи за це почесність від інших країв [5, с. 458].

Князь акцентує значення праці для людини і засуджує лінь, пояснюючи, що всі біди від неробства. Цей твір був однією з перших літературних пам’яток Київської

Русі, який видано для дитячого читання молодших школярів на початку 90-х років ХХ століття з яскравими ілюстраціями художника А. Каининського [6].

Традиція повчальної літератури, зверненої до дітей, продовжена і в наступні періоди розвитку давньої української літератури. Зокрема йдеться про “Духовное завѣщаніє” (1577) В. Загоровського [7], “Лямент дому княжат Острозьких...” (1603) Д. Наливайка [9] та “Слово одного старого к арпаторуского бояра именем Горзова” (XVI–XVIII ст.) [8].

У заповіті Василя Загоровського передано волю батька щодо обов’язкового навчання української мови і Святого Письма дітей, коли їм виповниться сім років: “в доме моем або в церкви святого Ильи, у Володимери, их руское науки в писме святом дать учити и, не пестячи их, пыльное и порядне до науки приводити”, аби вони потім могли служити своєму народові і державі [7, с. 171]. Він також вважав, що дітей потрібне навчати латини – мови тогочасної науки, щоб вони могли здобути далі університетську освіту: “...до Вильни к езуитам, бо там хвалять дѣтям добрую науку...” [7, с. 171]. Застерігає батько і від пустопорожнього будь-якого заняття – противити “прихожками пустошными, чародействы, ворожками...”, як гріховним і небезпечним для життя християнина [7, с. 173]. Цікаво, що брацлавський каштелян В. П. Загоровський у своєму тестаменті турбується і про те, щоб дяк у школі при церкві святого Іллі добре вчив усіх дітей: “...дѣти, которые на науку будут ему даваты, а богу и людям добрым вдячне учил, в церкви на книгах гаразд читал и пѣл...” [7, с. 176].

“Слово одного старого карпаторуского бояра именем Горзова...” пронизане патріотичними мотивами. Батько напучує сина бути надійним захисником вітчизни від безжалюсних ворогів, які „любезное наше отечество и край мучит и пустошит” [8, с. 185]. Своє знання військової справи він передає синові, як головний заповіт нащадкові своєї потрібної для рідної країни роботи.

Подібні мотиви має розділ “От отца до сынов” з “Ляменту дому княжат Острозьких...” Д. Наливайка, в якому батько закликає дітей своїх брати приклад з предків у збереженні цілісності своєї вітчизни, у розумному господарюванні, веденні скромного способу життя у трудах князівських.

Серед давньоукраїнських письменників XVIII ст., коли йдеться про спадкоємність шанобливого ставлення до навчання, читання книжок і до іншої праці на ґрунті досвіду предків, виділяється творчість Климентія Зиновієва. Народні прислів’я і приказки, які він зібрав, були письменникові за відправну точку в його віршах про різні суспільні явища та про людей різних професій, про школярів. Гуманістична спрямованість його віршів, демократичні акценти і художня майстерність роблять ці твори гарними зразками для дитячого читання. І та добірка поезій Климентія Зиновієва у шкільному посібнику “Давня українська література. Хрестоматія” слугуватиме вдячній справі навчання українських школярів на найкращих зразках української писемності. Зауважмо, що Климентій Зиновійв турбується не лише про навчання дітей, а й про умови, в яких вони здобуватимуть освіту. Мовиться про вірші “Про школярів, що дрова крадуть, і про школу” та “Про нищих шкільних” [10, с. 326–328]. Письменник засуджує батьків, які змалечку не турбувалися про навчання дітей [11, с. 125].

Про потребу своєчасної освіти – з юних літ, йдеться і в “Повісті минулих літ” [5, с. 66], і у творах XVII–XVIII ст. Зокрема в інтермедії “Син з татом”, в якій батько, віддавши запізно сина в науку, робить для себе висновок: “Волів би-м го замалу до науки дати, /А ніжелі од нього тепер ганьбу отримати!” [3, с. 65]. Власне в цій інтермедії за джерело використано народну приказку, що треба вчити дитину, коли вона лежить упоперек, а не вздовж ліжка.

Дослідники вже зауважували, що в українських поезіях, починаючи від 30-х років XVII ст., “тема освіти, науки, вченості належить до найбільш поширених” [13, с. 54]. Особливо це стосується передмов до читачів, творів-повчань для молоді. Наприклад, у “Передмові до чительника” книги “Перло многоцінное” Кирила Транквіліона-Ставровецького читаємо: “А в том наболі[й] читай, що собі подобает і зезволишь співати, читати, хвалити бога твоего...” [14, с. 270].

Турботою про стан виховання і освіти пройнята польськокомовна поема “Лабіринт, або Заплутана дорога...” (1625) Хоми Євлевича, в якій автор підносить “слово Мудрість”, розум – “меч ума”. Не випадково, саме він – випускник Ягеллонського університету став ректором Київської братської школи у 1628–1632 роках. Його колезі – Софронієві Почаському належить панегірик “Евхаристиріон, албо Вдячність... Петру МогилѢ” (1632), в якому прославляється наука і розкриваються можливості, які дає людині освіта. Він у другій частині твору “Діалектика” наголошує важливість розумного розпізнавання істини і фальші: “Щоб умів давати ум в скруті собі раду, / Він навчається взнавати підступи і зраду [15, с. 36]. Вчить студентів бути вдячними людині, яка піклується про зростання освіти й науки в Україні, колишній студент-ритор, що десятиліття до того був серед вдячних студентів Київської братської школи і проголошував славу Петру-Конашевичу Сагайдачному за його державні справи, ратні подвиги і сприяння освіті української молоді.

Наприкінці XVII–XVIII ст. Тема навчання була однією з провідних, хоча почасти до неї зверталися її автори в гумористичних творах. Йдеться про творчість мандрівних дяків. У цих творах крізь мотиви усіляких негараздів чітко проступає образ школяра, головне завдання якого – трудитися над науками. Наприклад, “студентик маленький, / До науки пильненький” [3, с. 61], або “Був собі Грицько / Родом з Коломиї, / Учив ся дуже мудро / Сім літ на філософії” [10, с. 346], чи “... я у письмі по коліна броджу, / Знаю я, що то за книга Торколой, знаю, що псалтира, / І всіх книг много я знаю, / На котрих так часто хіба в рік читаю” [16, с. 127]. Прагненням продовжити навчання пояснює один з мандрівних дяків Ілля Турчиновський свій відхід з рідного дому в п’ятнадцять років: “... стал я сожалить о науці своей, якую за господарством позабил і, оставляя отця і матку, отишол 1710 года із Березні по школам волочитись” [17, с. 572].

Письменники кінця XVIII – першої пол. XIX ст., які репрезентують нову українську літературу, продовжили традицію “почитання книжного” рідною мовою і полишили для читання дітей та молоді гарні зразки в різних жанрах. Зважмо, що більшість українських майстрів слова цього періоду була безпосередньо пов’язана з освітянськими установами. Педагогами були П. Гулак-Артемівський, П. Білецький-Носенко, І. Срезневський, О. Бодянский, М. Максимович, П. Куліш.

Відомо, що П. Гулак-Артемівський, будучи викладачем Харківського університету, брав участь у видаванні часопису “Украинский журнал”, де був відділ дитячого читання, в якому надрукована байка П. Гулака-Артемівського “Пан та Собака”. Є у творчому доробку письменника байка “Батько та Син” (1827), в якій заторкнуто проблему здобування освіти, яку озвучує батько Федька – невігласа: “Ей! Хведьку! Вчись! Ей, схаменись! – / Так панотець казав своїй дитині. – Шануйсь, бо, далєбі колись / Тму, мну, здо, тло – спишу на спині!” [18, с. 60]. Він досить прихильно відгукується в поезії “У Полтаві, в славнім місті” (1854) на здобуття освіти в інституті шляхетних дівчат Полтави панночками, які “На лавочках, пташенята, / Сидять над книжками!” [18, с. 91]. Щоправда, мотивацію навчання автор визначає патріархально: “Щоб погладили їх мати / Гарно по голівці!” [18, с. 91].

У літературі того часу широко використовуються уснопоетичні надбання українського народу. За мотивами фольклору Є. Гребінка написав захопливий історичний роман “Чайковський”, який став “улюбленою лектурою” молоді завдяки досить привабливому образу головного героя – юного Олексія Поповича.

Стосовно ж інших українських відомих письменників першої половини XIX ст., то спеціально для молоді писав Левко Боровиковський, присвятивши освітянській темі байку “Петрусь”. Сирітській долі дитини присвячено поезію Амвросія Метлинського “Дитина – сиротина”. Твори Квітки-Основ’яненка були написані не для дітей, але через їхню морально-етичну проблематику, тісний зв’язок з фольклором так само, як і твори Є. Гребінки цілком відповідали запитам молоді. Зокрема і з тих питань, які стосуються виховання та освіти. Наприклад, у повісті “Маруся” герой змальований як людина, що знала грамоту. А в п’єсі “Сватання на Гончарівці” висміяно нездатність Стецька засвоїти елементарну лічбу до десяти.

Переймаючись проблемами освіти і виховання молоді, Г. Квітка-Основ’яненко висміює потворні методи навчання дітей у поміщицьких сім’ях. Зокрема про це йдеться у сатиричних романах “Жизнь и похождения Петра Степанова, сына Столбикова” та “Пан Халявский”. Картина, як мати поміщиця Халявська проти своєї волі віддає дітей на навчання, генетично споріднена з описом направлення дітей новонавернених до християнства русичів у науку, який зустрічаємо у “Повісті минулих літ”: “А матері ж дітей своїх оплакували, бо ще не укріпилися вони були вірою і, як померлого, вони оплакували” [5, с. 66]. Не дивно, що, напучувані невіглаством матері, паничі переходили з “синтаксису” до “піїтики” та “риторики” не навчаючись, а підносячи хабарі безчесному начальству, і так нічого не навчилися, зростаючи бездушними егоїстами, панами з низьким інтелектуальним рівнем.

Зверталися письменники і до жанру літературної казки, щоб донести до української дитини не лише загальнолюдські ідеали, але й деякі відомості з історичного минулого. Павло Білецький-Носенко підготував, видану вже після його смерті, збірку “Гостинець землякам. Казки сліпого бандуриста, чи співи об різних речах” (1872), а Осип Бодяньський – “Наські українські казки запорожця Іська Материнки” (1835). Тож ці автори певною мірою випередили побажання Т. Шевченка, який 1844 року в одному з листів писав: “Історія Південної Росії вражає кожного своїми пригодами і напівказковими героями, народ дивовижно оригінальний, земля прекрасна, і все це до цього часу ні ким не виведено перед очі освіченого світу...” [3, с. 87]. Сам же Тарас Григорович багатьма своїми поетичними творами надає матеріал для дитячого та молодіжного читання. Міфологічний світ його балад “Причинна”, “Тополя”, “Лілея” з їх романтичним флером діти середнього і старшого шкільного віку сприймають не згірш, як чарівні казки, чи героїчні легенди України. А його вірш “А. О. Козачковському” (1847) вводить постать Тараса Шевченка дитячих літ в асоціативний ряд сільської шкільної науки та інтересів молоді тих часів, яка читає: “... І зроблю / маленьку книжечку. Хрестами / І візерунками з квітками / Кругом листочки обведу / Та й списую Сковороду / Або Три царіє со дари” [19, с. 342].

Вже в середині XIX ст. освічена Україна читала його “Кобзаря”. Як справедливо наголошує Г. М. Сивокінь, “Т. Шевченко силою свого генія створив широку читацьку аудиторію – не вибрану, не гурткову, а таки народну аудиторію української літератури” [13, с. 106]. І сьогодні його творчість не втрачає актуальності й з огляду на геніальні зразки художнього слова, і в обширах загальнолюдських ідеалів та національної проблематики.

Взірцем для молоді в “почитаній книжному” є не лише ті твори Т. Шевченка, які вивчають в школі, а й його повісті російською мовою, в яких він звертається до

знакових творів в історії України – літописів, де оповідає про систему навчання Григорія Сковороди і про свої університети в Петербурзі [20]. І відправною точкою в перепрочитанні спадщини Т. Шевченка для дитячого вжитку мають бути його слова: “Я так люблю дітей, що не надивився б на вірний відбиток ангела” [3, с. 88].

Отже, розглянувши лише один аспект у розвої української літератури для дітей, маємо визначитися із змістом програми курсу “Дитячої літератури” у вищих навчальних закладах та в подальшому її удосконаленні на засадах дитячої психології сприйняття художньої творчості.

1. *Славова М.* Попелюшка літератури. Теоретичні аспекти літератури для дітей. К., 2002.

2. *Папуша О.* Теоретичний дискурс дитячої літератури: у пошуках об’єкта // Вісник Львівського університету. Сер. Філологічна. 2004. Вип. 33. Ч. 2.

3. Українська дитяча література. Хрестоматія: У 2 ч. / Упоряд., вступ. сл. та біогр. нариси: І. А. Луценко, А. М. Подолинний, Б. Й. Чайковський. К., 1992. Ч. 1.

4. *Сулима М. М.* “Добрим людям на послугу...” // Література. Діти. Час. Збірник літературно-критичних праць про дитячу літературу. К., 1990.

5. Літопис руський / Пер. З давньорус. Л. Є. Махновця. К., 1989.

6. “Поучение” Владимира Мономаха. Литературные памятники. М., 1990.

7. *Загорювський Василь.* Духовное завѣщаніе. Наставленіе дѣтям и правила для их воспитанія... // Українська література XIV–XVI ст. К., 1988.

8. Слово єдного старого карпатурского бояра именем Горзова... // Українська література XIV–XVI ст. К., 1988.

9. *Наливайко Доміан.* Лямент дому княжат Острозских над с того свѣта ясне освещеным княжатем Александром Константиновичом княжатем Острозским, воеводою волынским” // Українська поезія. Кінець XVI – поч. XVII ст. К., 1978.

10. Давня українська література. Хрестоматія. К., 1991.

11. *Зиновійв Климентій.* Вірші. Приповісті посполиті. К., 1971.

12. Слово нѣкоего калугера о чьтѣи книг // Древняя русская литература. Хрестоматія. М., 1988.

13. *Сивокінь Г. М.* Одвічний діалог. К., 1984.

14. *Транквіліон-Ставровецький Кирило.* Із книжки “Перло многоцінне” // Українська література XVII ст. К., 1987.

15. *Почаський Софроній.* З книги “Євхаристиріон, або Вдячність найпревелебнішому в Христі його милості отцю Кир Петру Могилі” // Аполонова лютня. К., 1982.

16. Бурлескна поезія // Українська література XVIII ст. К., 1983.

17. *Турчиновський Ілля.* Автобіографія // Українська література XVIII ст. К., 1983.

18. *Гулак-Артемівський Петро.* Поетичні твори. Євген Гребінка. Поетичні твори. Повісті та оповідання. К., 1984.

19. *Шевченко Т.* Кобзар. К., 1983.

20. *Шевченко Т.* Твори: У 5 т. Т. 4. Повісті. К., 1978.

“THE REVERENCE OF BOOKS”: FROM THE CHRONICLES TO TARAS SHEVCHENKO

Vladlena Russova

The article examines the specificity of developing the “book reverence” motif ranging from the times of Kyivan Rus to the mid-19th c. as an aspect of studying the history of children’s literature in the institutions of higher learning. The analysis involves didactic

works for children and youth. These are, primarily, „*Povchannia Volodymyra Monomakha ditiam*”(The Lecture of Volodymyr Monomakh for Children), *Izbornyk Sviatoslava* (Prince Sviatoslav’s collection of didactic lectures), *Dukhovnyi zapovit* (The Spiritual Testament) by V. Zahorovs’kyi (1577), *Liament domu kniazhat ostroz’kykh...*(Lamenting in the House of Prince Ostrozhskyyi’s Children...) by D.Nalyvayko (1603), didactic works of the Baroque epoch, those by K. Zynoviyev, Kh. Yevlevych, as well as Ukrainian writers of the first half of the 19th c., viz. P. Hulak-Artemivskyyi, Ye. Hrebinka, H.Kvitka-Osnovyanenko, O.Bodianskyyi, T.Shevchenko. The author’s scope of attention encompasses the writings of “itinerant deacons”, including the life story of one such deacon or church clerk – Ilya Turchynovskyyi. The life stories in question are focused on the motives of teaching love of books. It is stressed that the overwhelming majority of the Ukrainian writers, both in old times and nowadays, have been related to educational establishments, therefore the problem of educating love of the book was their pedagogic credo. Ignorance, for instance, is ridiculed in the works by H. Kvitka-Osnovyanenko. The question here is about a reception of “The Tale of Bygone Years” in the novel *Pan Khaliavskyyi* (Mr. Khaliavskyyi). The 19th c. literature is marked by the address to the genre of the fairy-tale on the part of P. Biletskyyi-Nosenko and O.Bodianskyyi accentuating the historical past of the Ukrainian people in their works. Similarly, the works of Taras Shevchenko are distinguished as inexhaustible material for children’s and youth’s reading. The artistic realm of his ballads *Prychynna*(Bewitched), *Lileya*(The Lily), *Topolia* (The Poplar) is laid special emphasis remembering the words of the National Prophet in relation to his attitude towards children: “...So much do I love children that I would never stop admiring the faithful imprint of an angel”. The question of revising the contents of the “Children’s Literature” syllabus in the institutions of higher learning with due consideration of the historical and literary criteria based on the principles of the child’s psychology of perception is raised.

Key words: “Book reverence”; children’s literature; history of literature for youth and children; didactic literature; psychology of children’s perception.